

SPİL (MANİSA) DAĞI'NIN KUZEY YÜZÜNDEKİ BİR GRUP KAYA ANITI

Umut M. DOĞAN*

Arkeolojik potansiyeli yeterince araştırılmamış olan Spil Dağı (Sipylos)'nın kuzey yamacı üzerinde bulunan bir grup kaya anıtı, bölgenin eskiçağ tarihi açısından önemli bilgiler barındırmaktadır. Şimdiye kadar, sistemli

bilimsel çalışmalardan ziyade, gezginlerin raporlarına konu olmuş olan bu anıtlar iki ana başlıkta incelenebilir: Akpınar Kaya Mezarı ve "Pelops Tahtı" adıyla tanınmış kaya anıtı ve çevresindeki kaya yerleşim alanı¹.

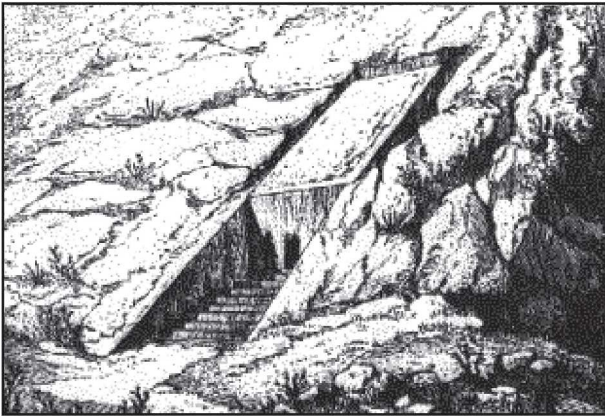
Resim: 1

1- AKPINAR KAYA MEZARI

Manisa İl merkezinden Turgutlu İlçesi'ne devam eden karayolunun yaklaşık 12. km.'sinde, yolun güneyinde kalan zeytinliklerin kapladığı alanda bulunan ve literatüre *Aziz Kharalambos Mezarı* ya da *Çakırcalının Mezarı* olarak geçmiş olan kaya mezarı, yeterince incelenmemiştir (Resim: 1).

Akpınar Mevkii'nde, dağın yamaçlarında bir alana kazınmış olan ana tanrıça yontusunun, kuş uçuşu 2 km. doğusunda bulunan kaya mezarı Spil Dağı'nın Gediz Ovası ile birleştiği kısımda, kayanın doğal eğimi kullanılarak oluşturulmuş bir anıttır. Doğal kaya eğimi, mezar için yaklaşık 30 derece eğimli bir üst yapı oluşturmuştur. İki bölümden oluşan mezar odaları da bu eğimli kütlede oturtulmuştur. Dağın genel yapısından ayrılmak için, geride ve yanlarda belirli genişlik ve derinlikte traşlanan yapı, düzgün traşlı geniş ön cephesi ve cephe duvarına doğru yükselen basamaklarla meydana getirilmiş üstü açık sundurma alanı ile anıtsal bir görünüme sahiptir (Resim: 2).

Tüm yapıda olduğu gibi kireçtaşı ana kayanın işlenmesi ile oluşturulmuş cephe basamakları yine ana kayanın işlenmesi ile iki yanda oluşturulmuş yanaklıklarla sınırlanmaktadır. Basamakların ilk beş sırası, iki yanda yanaklıklara yaslanır. Mezar odası girişine ulaşan son iki basamak ise tedrici şekilde küçüle-

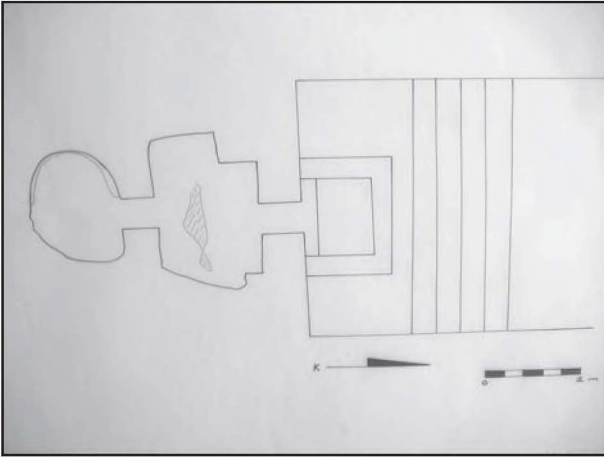
Resim: 2

rek üst üste oturtulmuş biçimde işlenmiştir. Kuzeye bakan geniş fasadın ortasında 1.15 x 0.80 m. lik bir açıklığa sahip olan, işlemesiz, basit ana giriş mezarın ön odasına açılır. Ön odada, ana giriş yönündeki iki köşede 30 cm. genişliğinde, birer payanda biçiminde işlenmiş iki çıkıntı dışında mimari bir detay görülmez. Tabanda belirgin tahribat çukurları dikkat çekmektedir.

Ön odanın güney tarafında bulunan ikinci (ana) odaya giriş de yine basit bir açıklıktan oluşmaktadır. Oda zemininden 12 cm. yüksek bir eşiğe sahip olan kapı açıklığının altta 66.5 cm. olan genişliği yukarı doğru biraz daralarak en üstte 64,5 cm. olur. Nispeten daha küçük olan ana odanın kuzeybatı, batı ve güney yanlarında, tabanda bulunan traşlanmamış yumrulu bir hat ile odanın batı ve güney duvarlarında görülen kısmen düzenli işlenişin bugüne ulaşmayan ahşap klinenin duruşu ile ilgili olduğu akla yakındır² (Resim: 3)

Zaman içerisinde farklı kullanımlara açık olan, yakın bir dönemde de civardaki bir taş ocağı için dinamit deposu olarak kullanılmış olan kaya mezarında, tarihlendirme konusunda ipucu bulmak oldukça zordur. Mezarın hiçbir yerinde süsleme ögesine rastlanmaz. Yakın çevrede gözlemlenebilen seramik parçaları ise MÖ. II. binden Roma Dönemine kadar geniş bir zaman dilimini kapsamaktadır³. Diğer taraftan, mezar, tipolojik özellikleri açısından da sık karşılaşılan bir tipe sahip değildir.

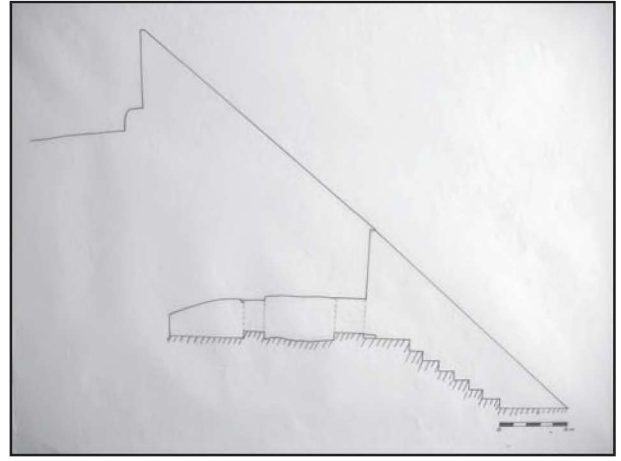
Basamaklı mezar geleneği Anadolu'nun çeşitli yerlerinden bilinmektedir. Ayrıca, Akpınar Kaya Mezarı'nın yer aldığı Lydia Bölgesi'ndeki tümülüs mezar geleneğinde de basamaklı ön cephe yaygın bir uygulamadır. Dolayısıyla buradaki basamaklı ön cephenin, Lydia'daki basamaklı, dromoslu tümülüs mezarları ile karşılaştırılması mümkündür. Öte taraftan Akpınar Kaya Mezarı'nda olduğu gibi eğimli kaya yüzeyinde açılmış, basamaklı

Resim: 3a

mezar anıtlarının iki örneğine Eskişehir yakınlarındaki Üçler Kayası Köyü'nde rastlamak mümkündür. Akpınar Kaya Mezarı'nın çok daha yakın benzerlerine ise Kilikia ve Pamphylia sınırındaki Etenna Antik Kenti civarında yer alan Delikören Nekropolü'nde rastlanmaktadır⁴. Burada da kayalık yamaç üzerine açılmış olan mezarlarda, Sipylos'daki ile tipolojik benzerlik gösteren, fasad boyunca işlenmiş basamaklı sundurmaya sahip kaya mezarları dikkat çeker.

Hakkında detaylı bir yayın çalışması bulunmadığı halde, Aziz Kharalambos Kaya Mezarı'nın dönemi hakkında çok farklı öneriler sunulmuştur. James⁵, mezarın bölgedeki bir Bronz Çağı hanedanlığı ile ilişkili olabileceği yönündeki kuşkusunu dile getirirken Akurgal⁶ Anadolu'daki kaya mezarı geleneğinden yola çıkarak yapının MÖ. 8-7. yüzyıllardan daha erkene gidemeyeceğini ve bölgedeki diğer kalıntılar ile beraber MÖ. 7-6. yüzyıla ait Phryg etkili bir eser olduğunu önermiştir. Fedak⁷, Aziz Kharalambos Mezarı'nın bölgedeki Akhaemenid egemenliğinden evvel Phryg etkisi ile yapılmış bir yapı olduğunu düşünmektedir. Yerel bir araştırma yayınında da bu yapı bir Phryg mezarı olarak anılır⁸. Bossert'e⁹ göre ise söz konusu mezar kesin olmamakla birlikte Lydia Krallığı'nın Mermnadlar Sülalesi döneminden kalmaz. Umar da¹⁰ mezar yüzeyinde görülen tırtıklı taşçı keskinin izlerini Lydia

Resim: 3b

Kralı Alyattes'e ait tümülüsün mezar odasındaki duvar işçilik izleri ile karşılaştırarak yapının Hellenistik Dönem'den önce yapılmış bir Lydia anıtı olduğunu önermiştir. Bir başka yerel araştırma çalışmasında ise Akpınar Kaya Mezarı'nın, Magnesia'da öldüğü bilinen Laskarisler Dönemi Bizans Kralı III. Ioannes Doukas Vatatzes'e (13. yüzyılın ilk yarısı) ait olduğu iddia edilmiştir.¹¹

2- "PELOPS TAHTI" VE ÇEVRESİNDEKİ KAYA YERLEŞİM ALANI

Spil Dağı'nın yine kuzey yamacında, Aziz Kharalambos Kaya Mezarı ile onun yaklaşık 5 km. doğusundaki Akpınar ana tanrıça kabartması arasında kalan bir alanda, ovadan 300 m. kadar yüksekte, doğal teraslar üzerinde kurulmuş bir yerleşim alanı dikkati çeker (Resim: 4). Manisa'dan Turgutlu İlçesi'ne giderken karayolundan da dikkati çeken ve yöre halkın "yarıkkaya" dediği, dağ içinde oluşmuş kanyonun batı kenarında kurulu olan bu yerleşim alanında, kayaya oyulmuş, ya da kısmen inşa edilmiş bir dizi sarnıç, kaya basamağı ve ahşap hatıl delikli yapı temelleri yer almaktadır. Yerleşimin batı ve güney sınırını, Yarıkkaya Kanyonu'nu oluşturan derin uçurumlar oluşturmaktadır (Resim: 5-7).

Resim: 4

Yerleşimi oluşturan doğal teras yükseltilerinin en üstünde koltuk biçiminde oyulmuş, arkalık kısmının batı alt kenarında 10 cm çapında delik açılmış olan bir kütle yer alır. Koltuğun sol kenarındaki yanaklığı üzerinde de küçük bir niş açılmış olduğu görülür. Bu kütlelerin, Pausanias'ın (V. 13.7)¹² sözünü ettiği efsanevi Kral Pelops'un tahtı olduğu kabul edilir¹³. (Resim: 8)

Söz konusu kaya yerleşimi hakkında Carl Humann'ın¹⁴ yazdığı gezi raporlarından daha kapsamlı bir çalışma hazırlanmamıştır. Bu nedenle de bu kaya yerleşiminin ve onun en yüksek kotundaki ana kayaya işlenmiş koltuk biçimli anıtın (Pelops Tahtı) işlevi tam olarak çözülememiştir. Pelops Tahtı olarak anılan kayaya oyulmuş koltuğun bir sunak ve tüm bu kaya yerleşiminin de bir kült alanı olduğu genel olarak kabul görmektedir¹⁵. Hatta alanın, dağın daha aşağı kotlarında yer alan ana tanrıça kabartması ile ilişkili bir tapınım alanı olduğu da önerilmektedir¹⁶. (Resim: 9)

Alanda yaptığımız arkeolojik gezi ve gözlemler, yüzeyde Hellenistik Dönem'den Roma Dönemi içlerine kadarki bir süreci kapsayan seramik ve çatı kiremitlerinin olduğunu göstermiştir¹⁷. Alanda yapılabilecek arkeolojik kazılarda başkaca veriler ele geçmedikçe bu alanın Hellenistik Dönemde kurulmuş ve birkaç yüzyıl süresince kullanılmış olabileceğini düşünmek doğru olacaktır (Resim: 10).

Benzer nitelikli yüksek rakımlı kaya yerleşmelerine Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi yakın çevrede de rastlamak mümkündür. G. Bean'ın, Yamanlar Dağı üzerinde ve Smyrna çevresinde saptadığı bir dizi Klasik- Hellenistik Dönem kalesi¹⁸ ile E. Atalay'ın Kemalpaşa çevresinde incelediği benzer kaya yerleşimleri bunlar arasında sayılabilir.¹⁹

Spil Dağı'nın kuzey yüzündeki bu kaya yerleşimi, Ramsay'ın bu alanda bulduğu Klasik- Hellenistik Dönem çanak çömlek parçalarına da vurgu yapan James'e göre MÖ. 8. yüzyıldan

erken bir süreçte kurulmuş olmalıdır.²⁰ Akurgal ise, "Pelops Tahtı"nı Phryg benzerleri ile eşleştirerek yerleşimin de MÖ. 9-6. yüzyıllar arasında kurulmuş olabileceğini önermektedir.²¹ Bossert ise yerleşim alanındaki işçilik özelliklerini Hitit tekniği olarak yorumlamakla birlikte burasını da Kharalambos Kaya Mezarı ile eşzamanlı olarak Lydia Dönemine tarihler²².

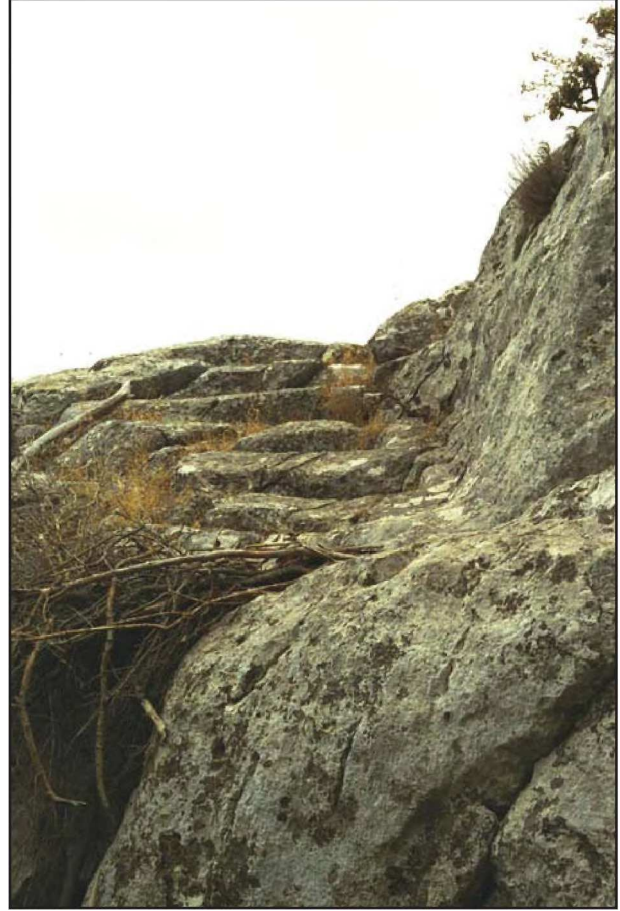
Spil Dağı (Spylos)'nın kuzey yüzündeki kaya yerleşmesinin, yakınlarındaki Kharalambos Kaya Mezarı'ndan ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Diğer Antik Çağ bölgelelerine oranla, kaya işçiliğinin zayıf olduğu bu bölgede birkaç kilometre içerisinde bulunan kaya anıtlarının birbiriyle ilişkili olarak oluşturulmuş olabileceği akla yatkındır. Kaya mezarındaki taş işçiliğinin yerleşim yerindeki bazı yapı temellerinde de görülmesi bu görüşümüzü destekler.

Yerleşim alanı ve bu alanın en üst kotunda işlenmiş olan koltuk biçimli anıtın işlevine gelince; bu alanın, Bean'ın İzmir çevresinde tespit ettiği Hellenistik Dönem kaleleri gibi düşünülmesi mümkündür. Özellikle, Hellenistik Döneme tarihlenen ve Sipylos Magnesiası ile Smyrna arasında imzalanan bir antlaşma metni olan "Smyrna Yazıtı"nda sözü edilen, "Eski Magnesia'da (παλαι μαγνησία) konuşlandırılmış olan ve Katoikos (κατοίκος) olarak adlandırılan askeri birliğe" dair bilgi dikkate alındığında²³ bu alanın da Hellenistik Dönemde kullanılmış olan bir askeri kale olduğu akla gelmektedir.

Bir kent yerleşimi için oldukça zor ve küçük bir alan olan bu alanın bir kült alanı olarak kullanım gördüğü de akla gelmektedir. Özellikle yerleşimin en üst kotunda yer alan ve tüm Gediz'e hâkim bir konumda işlenmiş olan koltuk biçimli kaya kütlesi bu düşüncenin oluşmasında etkili olmuştur. Öte yandan dağ temenoslarında sıkça karşılaşılan kaya basamakları, adak çukurları gibi elamanlara

bu alanda da rastlanmaktadır. Ephesos'daki Koressos Dağı'nda belirlenen ve Zeus'un dağ kültüyle ilişkilendirilen kaya tahtı²⁴ Sipylos üzerinde de benzer şekilde bir Zeus temenosu mu olduğu sorusunu akla getirmektedir. Ancak bunu söyleyebilecek yeterince ipucuna sahip değiliz.

Antik Çağ'da ve özellikle Hellenistik Dönemde tanrılaştırılmış ata veya Heros Kültü ve bu kültün dağlık alanlarda kutsanması sıklıkla karşılaşılan bir durumdur.²⁵ Bu nedenle, Pelops Tahtı ve civarındaki kaya alanında, bölgede şekillenen Pelops-Tantalos efsaneleri ile ilişkili bir kahraman kültünün izlerine rastlamak şaşırtıcı olamaz. Pausanias'ın gördüğünü bildirdiği Pelops Tahtı ve Kral Tantalos'un efsanevi kenti Tantalıs'e dair izlerin bu alandaki kalıntılarla ilişkili olduğu yönündeki iddiaları kabul ettiğimiz takdirde bu alanın, Pausanias'ın yaşadığı çağda kutsal

Resim: 5

Resim: 6

bir kimliğe de sahip olduğu akla gelmektedir. Şöyle ki, yerleşimin batı yanında yer alan derin uçurum, Antik Çağ'da, Sipylos'un büyük bir depremle yarılarak Tanrı Tantalos'a ait krallığın sulara gömülmesi efsanesi ile özdeşleştirilerek o alandaki kaya yerleşimi, Tantalos'un oğlu Pelops'un yeniden kurduğu kent simgesi ile kutsallaştırılmış olabilir²⁶. Tantalos ve

Pelops figürlerinin bölgedeki "kent kurucusu - kahraman" kimliği²⁷ dikkate alınırrsa Hellenistik Dönem içlerinde yeniden yıldızı parlayan Sipylos Magnesiası'nda askerler arasında, bu iki kahramana tanınan yerel kutsal kimliğin yaşatılmış olduğu ve bu nedenle de halk arasında, "artık yıkılmış olan Eski Magnesia (παλαι μαγνησία)" olarak ün salmış bir alanın hem bir karargâh hem de bir kült alanı olarak seçilmiş olduğu düşünülebilir. Zira bugünkü Manisa'nın yaklaşık 10 km. doğusunda yer alan Akpınar Mevkii'nde yer alan Ana Tanrıça Kabartması'nın varlığı bu alan ve çevresinin MÖ. I. bin yıl öncesindeki kullanımının en açık kanıtı olarak günümüze ulaşmıştır. Dolayısıyla Antik Çağ'da bugünkü Manisa il merkezinin güneyinde yer alan dağın eteklerinde kurulu olan Magnesia Ad Sipyllum halkının, kaya yerleşimi ve kaya mezarı'nı da içine alan tüm bu çevreyi "Eski Manisa" olarak adlandırmış olabileceğini düşünmek yanlış olmaz.

Resim: 7

Resim: 8

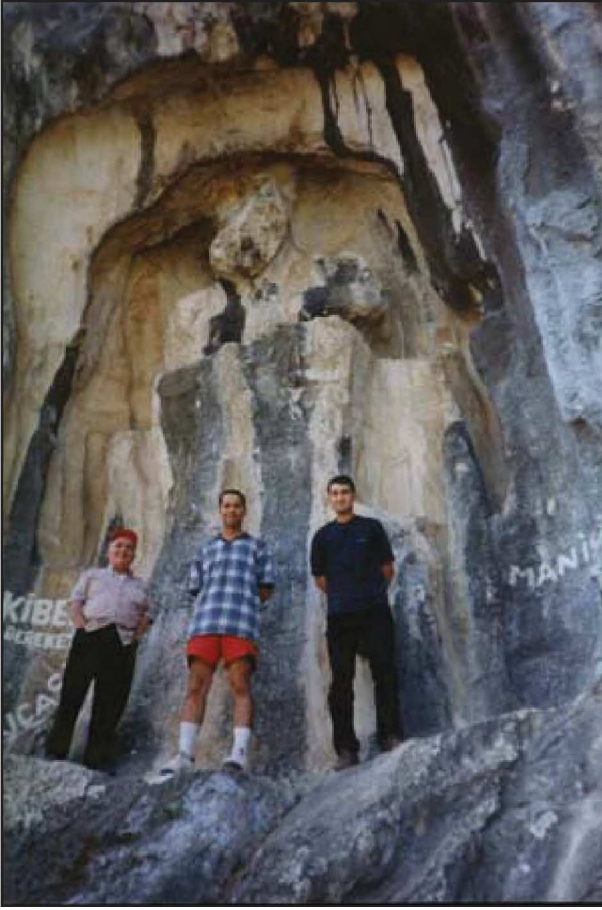
Aziz Kharalambos Mezarı ya da Çakırcalı'nın Mezarı olarak ünlenecek kaya mezarının da tıpkı kaya siti gibi, Sipylos Magnesia'sının güçlendiği, yeniden kuvvetli bir kale olarak kurulduğu ve şehirlerarası antlaşmalarda söz sahibi olmaya başladığı Hellenistik Dönemde yapılmış olmalıdır. Alanda yapılan çalışmalarda ele geçen yüzey seramiği de söz konusu yerleşimin Geç Hellenistik Dönem ve Roma Döneminde yoğun bir kullanım gördüğünü kanıtlar niteliktedir. Batı Kilikya'daki benzerleri, belirgin bir etkileşimi akla getirmekle birlikte, yapının işlenişinde Lydia Bölgesi dromoslu mezar geleneğinin ve taş işçiliğinin de izlerini aramak gerekir. Mezar, bölgesel bir komutan ya da idareci için yapılmış olabilir. Ancak hem mezarın bulunduğu bölgenin yukarıda sözü edilen kutsal kimliği, hem mezarın, kaya yerleşmesiyle işçilik-bölgesellik açılarından bir bütünlük gösteriyor olması, hem de mezarın ana kent nekropolüyle bağlantılı olamayacak kadar uzakta

yer alışı bu anıtın da tıpkı kaya yerleşmesi gibi kurucu-kahraman kimlikli Tantalos ve/veya Pelops'a ithaf edilmiş bir anıt mezar olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Pausanias'ın (V, 13, 7) "Tantalos'un görülmeye değer mezarı" olarak tanımladığı yapının bu olduğunu iddia eden araştırmacıları görüşü²⁸ dikkate alınırsa fikrimiz daha da güç kazanmış olmaktadır.

Önemle vurgulamak gerekir ki, Manisa ilinin doğusundaki bu geniş alanın arkeolojik potansiyelinin yeterince incelenmesi bölge tarihi açısından önemli yeni bilgileri açığa çıkaracaktır.

SUMMARY

The Mounth of Spil /Manisa (ancient Sipylos) has some important ancient remains at its north slope. As being one of these remains, a group rock monument

Resim: 9

on the North slope of mounth Spil was not fully investigated and studied, although its significance and intrinsic importance for the ancient history the city.

Of This group of remains and monuments, the Akpınar Rock Tomb is situated at the North slope of mounth Spil and possesses two grave chambers. The Tomb itself has a monumental feature with its flight of steps at its front.

Other important evidence at the North slope of the mount Spil are the remains of a settlement and a rock monument. These remains are almost located at the summit of the mount, and right at the Yarikkaya Canyon. The settlement which apparently stretched over terraced slopes, has remains of dwellings, whose only today their rock-cut foundations, cisterns and stairs are

preserved. At the highest spot of this settlement is a rock - cut structure in form of a throne, which should be " the throne of Pelops", mentioned by Pausanis.

There are several different suggestions about The date of the Akpınar Rock-cut tomb, the rock-cut Settlement as well as the so-called "Pelops' Thorn". In the light of surface finds and on the basis of comparisons of paralel structures elsewhere, it can be assumed that these remains should be associated with the Hellenistic phase of the city of Magnesias on the Sipylos, which is situated 15 km. west further.

NOTLAR

- * Umut M. DOĞAN, Arkeolog- Aphrodisias Müzesi, Karacasu, Aydın/TÜRKİYE.
- 1 Makaleye konu olan kaya mezarı ve yerleşim alanını ilk defa bana tanıtan Sayın A. Haydar Aksakal'a, çizim çalışmalarım da yardımlarını gördüğüm Sayın Temel Sungur'a ve kaya mezarı konusunda fikirlerini esirgemeyen sayın Prof. Dr. Nevzat Çevik'e ve çeviri redaksiyonunda yardımcı olan Sayın Orhan Atvur'a teşekkürü bir borç bilirim.
- 2 Bean bu çıkıntıları ölü yastığı olarak yorumlar Bean, 1997, 41.
- 3 Umar, 1989, 74; Öztürk, 1998, 60, 65.
- 4 Çevik, 2003, 107, 108.
- 5 James, 1995, 250.
- 6 Akurgal, 1945, 47; Akurgal, 1989, 384.
- 7 Fedak, 1990, 52, 53, fig. 44a/b.
- 8 Bozkurt, 1952, 97-110.
- 9 Bossert, 1942, 23 vd.
- 10 Umar, 2001, 217.
- 11 Dedeoğlu, 1999, 6.

- ¹² Erten, 1999, 36.
- ¹³ Humann, 1888, 37-41; Bossert, 1942, 23 vdd.; Akurgal, 1945, 47; Cadoux, 1938, 39; Perrot-Chipiez, 1890,61 vdd.; James, 1995, 244-254; Bean, 1997, 37-46; Umar, 2001,217.
- ¹⁴ Humann, 1888.
- ¹⁵ Bean, 1997, 42, Res. 8.; Umar, 2001, 217.
- ¹⁶ James, 1995, 248.
- ¹⁷ Pelops Tahtı çevresindeki yerleşimden tespit edilen yüzey seramiklerin tarihlendirilmesinde kullanılan ana kaynak; Gürler, 1994.
- ¹⁸ Bean, 1997, 42-46; Bean, 1947, 128-134.
- ¹⁹ Atalay, 1986, 250, Res. 1-9
- ²⁰ James, 1995, 244-254
- ²¹ Akurgal, 1945, 47.
- ²² Bossert, 1942, 23 vd.
- ²³ Ihnken, 1978, 42, 44.
- ²⁴ Diler, 1991, 165.
- ²⁵ Rich-Wallace-Hadrill, 2000, 37 ; Dörner, 1990, 206 vdd.; Antik Dönemde Heros/Kahraman Kültü için ayrıca bkz. Whitley, 1988, 173-182.
- ²⁶ Bu efsaneler için bkz. Erhat, Mitoloji Sözlüğü, 1972, 357, 358 ; Lexikon Der Alten Welt, 1965, 2978 ; Der Kleine Pauly, B : 5, 1975, 512.
- ²⁷ Akşit, 1981, 28.
- ²⁸ Humann, 1888, 22-41; Bossert, 1942, 26.; Cadoux, 1887, 752; Bean, 1997, 40, 41.; Umar, 2001, 217.

KAYNAKÇA

AKURGAL, E. "İzmir ve Dolaylarındaki Eski Eserler Hakkında Bir Not" *Arkeoloji Araştırmaları*, DTCF yay., (1945).

AKURGAL, E. *Anadolu Uygarlıkları*, İstanbul, 1989.

ATALAY, E. "Kemalpaşa Yöresindeki Mağaralar", *IV. AST*. (Ayrı basım)

BELHOMME, L. "Sipylos - I" , *TTAD-III*, 1936, 217-224.

BEAN, G.- DUYURAN, R., "Adatepe Again", *JHS* 67, 1947, 128-134.

BEAN, G. *Eskiçağ'da Ege Bölgesi*, İstanbul, 1997.

BOSSERT, H. *Altanatolien*, Berlin, 1942.

BOZKURT, H., *Ege Kültüründen Yapraklar*, İzmir, 1952.

ÇEVİK, N. "New Rock-Cut Tombs At Etenna And The Rock-Cut Tomb Tradition In Southern Anatolia", *AnatStu*. Vol.: 53, (2003), 97-116.

CADOUX, C. J., *Ancient Smyrna*, Oxford, 1938.

DEDEOĞLU, H. "Manisa'nın Kısa Kuruluş Tarihi I-II" *Jest Dergisi*, 3-4, Mart-Nisan 1999.

DİLER, A., " Lykia Olympos Dağı'nda Bir Ön Araştırma", *TAD XXIX*, 1991, 161-169.

DÖRNER, F. K., *Nemrud Dağı'nın Zirvesinde Tanrıların Tahtları*, TTK, Ankara, 1990.

ERTEN, E. *Pausanias, Eseri ve Tarihçiliği*, İ.Ü. Sos. Bil. Ens. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İst., 1999.

FEDAK, J., *Monumental Tombs of The Hellenistic Age*, 1990

GÜRLER, B. *Metropolis'in Hellenistik Dönem Seramiği*, EÜ. Sos. Bil. Enst. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), 1994.

HUMMANN, C, "Die Tantalosburg im Sipylos", *AM* 13, (1888).

IHNKEN, T. H., *Inschriften Griechischen Statde Aus Kleinasien*, Band: 8, *Die Inschriften Von Magnesia Am Sipylos*, Bonn, 1978

JAMES, P., *The Sunken Kingdom-The Atlantis Mystery Solved*, London, 1995.

ÖZTÜRK, D., *Spil Dağı Yüzey Araştırması*, EÜ. Sos. Bil. Enst., Yayımlanmamış Lisans Tezi, İzmir, 1997.

PERROT, G. - CHIPIÉZ, C., *History of Art In Phrygia, Lydia, Caria and Lycia*, London, 1890.

RİCH, J. - WALLACE - HADRILL, A., *Antik Dünyada Kırsal ve Kent*, Çev.: L. Özgenel, İstanbul, 2000.

UMAR, B. *Lydia*, İstanbul, 2001.

UMAR, B. *Lydia*, Salihli Belediyesi Kültür Yay.-1, İzmir, 1989.

WHITLEY, J. "Early States and Hero Cults: A re-Appraisal" *JHS*. CVIII, 1988, 173-182.